

Ü.N.CƏFƏROVA

e-mail: ulkerbabayeva@rambler.ru

:[https://orcid.org/ 0009-0008-0892-9160](https://orcid.org/0009-0008-0892-9160)

Azərbaycan Tibb Universiteti

(Bakı şəh., S.Vurğun, 157)

10.62021/0026-0028.2024.4.014

ATALAR SÖZLƏRİNİN DİL STATUSU

Xülasə. Məqalədə atalar sözlərinin dilçilikdəki semantik və struktural xüsusiyyətləri araşdırılır. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin arasındakı fərqlər müzakirə edilir və bu ifadələrin dil vahidi kimi necə funksional olduğunu göstərir. Z.Əlizadə və İ.Həmidovun nəzəriyyələri, atalar sözlərini xalqın ictimai şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayan elementlər kimi təqdim edir. Məqalə həmçinin atalar sözlərinin frazeologiya ilə əlaqəsini və onların dil sistemindəki yerini təhlil edir. Koqnitiv dilçilik baxımından atalar sözləri xalqın dünyagörüşünü və təcrübəsini dil vasitəsilə necə kodlaşdırdığını açıqlayır. Müəllif atalar sözlərini müasir dilçilik nəzəriyyələri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etməyin vacibliyini vurğulayır. Nəticədə, atalar sözləri və onların konseptual məzmunu müxtəlif dillər arasında müqayisəli şəkildə öyrənilməlidir.

Açar sözlər: paremiologiya, dil statusu, frazeologiya, zərb-məsəllər, atalar sözləri

Dünya dillərinin semantik sistemlərində xüsusi statusa malik işarələr varsa, o da atalar sözləridir. Atalar sözləri unikal struktur-semantik mahiyyətə malik olaraq müxtəlif səpkilərdə öyrənilir. Tədqiqatlar nəzəri, platformaların müxtəlifliyinə bəzən də, hətta ziddiyyətlərinə baxmayaraq, biri digərini tamamlayır. Funksional baxımdan atalar sözləri polifunksional dil vahidi hesab edilə bilər. Həqiqətən də onların rolu geniş diapazonda özünü göstərir. Paremioloji nəzəriyyənin fundamental məsələlərindən biri və, bəlkə də, birincisi atalar sözləri ilə zərbi-məsəllərin ayrılmasıdır. Əlbəttə, bu mühüm nəzəri məsələ öz həllini praktik nitq fəaliyyətində tapmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, çox zaman atalar sözləri və zərbi-məsəllər qarışdırılır. Bəzən bu bilərəkdən olmur və nəzəri səhv kimi dəyərləndirilə bilər. Bəzən isə bu identifikasiya şüurlu şəkildə baş verir, deməli, nəzəri prinsip səciyyəsi daşıyır. Paremiologiya nəzəriyyəsinin ikinci fundamental məsələsi paremioloji vahidlərin yaxud atalar sözlərinin frazeologiya-münasibəti və, beləliklə də, dil sistemində münasibətidir. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret dillərin paremioloji vahidlərinin öyrənilməsində göstərilən nəzəri problemlərin həlli bir o qədər də vacib deyil. Yəni konkret atalar sözləri (yaxud atalar sözləri və zərbi-məsəllər), istər bir, istərsə də iki dilin materialı üzərində nəzəri problemlərin həllindən asılı olmayaraq tədqiq olunma bilər və belə tədqiqatların nəticələri böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Əksər hallarda lüğətlər atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri və frazeoloji vahidləri fərqləndirir. Çox zaman bu hal məqsədsüyük və qanunauyğun hesab edilir, çünki lüğət müəllifləri öz əsas vəzifələrini bir dilin vahidində ifadə olunan mənanı digər dilin vasitələri ilə verilməsində görürlər. Daha hansı vasitə və necə – bunu bir o qədər də əhəmiyyətli saymırlar. Nəzəri ədəbiyyatın və dil materialının təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, atalar sözlərinin əsasını məntiqi hökm təşkil edir və struktur-semantik baxımdan onlar cümləyə bərabərdir, cümlə kimi identifikasiya olunmalıdır. Atalar sözləri həmişə bütöv və tamam bir fikir ifadə edir. Məsələn, *Paxılın gözü özgə malında olar; Parasız adamın üzü qaradır; Yaman günün ömrü az olar; Yuxu yuxu gətirər; Yatmış yatmışı oyada bilməz* və s. Bu ifadələrin hər biri bütöv cümlədir və tamamlanmış bir fikir ifadə edir. Əksinə, *yanğından çıxıb, alova düşdük; yaman yerdə axşamladıq; o qədər pulu var ki, toyuq dənələ qurtarmaz; oğru elə qışqırdı, doğ-*

runun bağı yarıldı; it də getdi, ip də və s. Bu ifadələrin hamısı nidaya bənzəyir. Bunlarda heç biri bütöv fikir (məntiqi hökm) ifadə etmir. Atalar sözlərilə zərb-məsələrin fərqi, fikrimizcə, elə ondadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda dünya dillərinin frazeologiyası (paremiologiya daxil olmaqla) müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilmişdir. Bəlkə də, keçən əsrin ikinci yarısında dilçiliyimizin ən aktual mövzularından birini elə frazeologiya təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq paremiologiyadan bəhs edəndə, bəzi alimləri və onların yaratdığı konsepsiyaları ilk növbədə yada salmaq lazımdır. Azərbaycan belə konsepsiyalara Z.Əlizadə və İ.Həmidovun yaratdığı nəzəriyyələr aiddir. Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” [1] monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxır. Alimin uzun illər boyu işlədiyi mövzu burada məntiqi ardıcılıqla öz həllini tapır. Kitabla tanışlıq göstərir ki, Z.Əlizadə öz nəzəri fikirlərində yalnız Azərbaycan dilçiliyinə əsaslanmır, o həm də dövrünün dünya dilçilik nailiyyətlərini əsas tutur. O dövrün isə nailiyyətləri struktural dilçilik ətrafında formalaşırdı. Düzdü, həmin illərdə antroposentrik paradigma da formalaşmada idi, lakin konkret tədqiqatlarda hələ də strukturalizmin müxtəlif metodları əsas götürülürdü. Bu isə tamamilə qanunauyğun şəkildə baş verirdi. İş orasındadır ki, antroposentrik paradigma bu günün özündə çox zaman yalnız deklarativ şəkildə elan olunur, onun metodikası hələ də dəqiqləşməyib. Strukturalizm isə keçən əsrin sonuna artıq yoluna düşmüş paradigma idi. Tədqiq olunan materialdan asılı olmayaraq struktur və struktur-semantik metodlar müvəffəqiyyətlə işlədilirdi. Burada həm *struktur*, həm də *struktur-semantik* terminlərinin ayrı-ayrılıqda işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, strukturalizmin klassik dövründə semantika bir semiotik fenomen kimi inkar edilirdi. Daha dəqiq desək, dilin semiotik sistem kimi öyrənilməsində semantika hesaba alınmırdı. Əlbəttə, burada strukturalistlər ifrata varırdılar və struktural paradigmanın inkişaf etmiş dövrlərində bir çox alim bunu yaxşı anlayırdı. L.Yelmslevin “Sözlərin mənalı struktural təşkil edirmi?” adlı məşhur məqaləsini xatırlamaq kifayətdir. Ona görə də keçən əsrin ikinci yarısında, xüsusən də sonuna yaxın, hətta ənənəvi terminologiya da müəyyən transformasiyaya uğramaqda idi. Məsələn, paradigmanın ənənəvi *strukturalizm* adından daha geniş *sistem-struktur* yaxud *struktur-semantik* paradigma və metodlar işlənirdi.

M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə haqqında fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinin bəlkə də ən qabarıq nümunəsini Z.Əlizadənin bu kitabında müşahidə edirik. Məsələn, müəllif yazır: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil” [1, s. 62]. Fikir tamamilə aydın ifadə olunub: *какая просия* ifadəsinin əhatəsində şəxs mənalı sözlər iştirak edirlərsə, bu sərbəst söz birləşməsidir, əşya mənalıdırsa – frazeoloji vahiddir. Özüdə frazeoloji vahid *какая просия* ifadəsidir, əşya mənalı sözlərin frazeoloji vahidə daxil yoxdur, bu yalnız onun əhatəsidir, komponenti deyil. Z.Əlizadə apardığı təhlilin nəticəsində belə bir fikrə gəlir: “Beləliklə, atalar sözü və zərb məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” [1, s. 89]. Qeyd etməliyik ki, əslində bu cür *özünəməxsusluq* təhlildən bəlli olmur, çünki müxtəlif alimlərin fikirləri gətirilir, lakin bunlardan heç biri atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməyinə dəlil sayıla bilməz. Nəzəri məsələlərin təhlilində müşahidə olunan qeyri-dəqiqlik heç də atalar sözlərinin tədqiqinə mane olmur. Z.Əlizadə qabağına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq atalar sözlərini və zərb məsəlləri müxtəlif istiqamətdə və hərtərəfli təhlil edir, onların paradigmatik xüsusiyyətlərin üzə çıxarır. Koqnitivizm baxımından maraq doğuran amil odur ki, Z.Əlizadə atalar sözlərini bilavasitə ictimai şüurun təşəkkülü ilə bağlayır. Deməli, Azərbaycan xalqının ictimai şüurunu öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır. Belə bir fikri də anlamaq çox çətindir: “Paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı mənə yükü kontekstlə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqim mənə məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır” [1, s.236]. Dilçilikdə belə

bir fikir mövcuddur ki, paremiyalar cəbr düsturun xatırladır və hər iki planda, müstəqim və məcazi planda, reallaşır. Paremiyaların əsasını semantik sxem təşkil edir, konkret danışiq situasiyalarında, əlbəttə, bu mücərrəd sxem situasiyaya uyğunlaşır. *Bir əldə iki qarpız tutmazlar* bir semantik sxem kimi mütləq səciyyə daşıyır. Məzmunun aforistik olması imkan verir ki, bi ifadə müxtəlif (saysız-hesabsız) danışiq situasiyalarında işlənsin. Cəbrdəki düstur kimi “qarpız”, “əl”, “iki”, “bir”, “tutmaq” məchul kəmiyyət bildirir. Konkret situasiyada bunlar məlum olur. Ümumiyyətlə, XX əsr elmində belə bir nəzəri prinsip formalaşmışdır ki, hər bir sistem özündən daha geniş sistem daxilində öyrənilməlidir. Yalnız bu təqdirdə istənilən sistem haqqında dolğun və obyektiv təsəvvür yarana bilər. İ.Həmidov atalar sözlərini universal-analitik konstruksiyalar çərçivəsində təhlil edir.

Müəllifin fikrinə görə, atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səviyyəsi fərqləndirir. Doğrudan da atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəsi daşıyır. Paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq, obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir. Paremiologiya sahəsində daha bir əsər diqqəti cəlb edir: Ağaverdi Xəlil. “Əski türk savlarının semiotikası”. Kitabda atalar sözləri və ümumiyyətlə, folklor nümunələri geniş semiotik səviyyədə təhlil olunur. Müəllifin fikrinə görə, “Folklor mətnlərinin yaranması prosesində dil cıllanıb, terminologiya müəyyənləşib, bu da öz növbəsində ədəbi poetik əsərlərin formalaşmasında və təkmilləşməsində, eləcə də ədəbi dilin inkişafında vacib rol oynayıb” [2]. Ümumiyyətlə, kitabda atalar sözlərinin struktur-semantik təşəkkülü dil sistemi səviyyəsində təhlil olunur. Bu tədqiqat istiqaməti atalar sözlərini müəyyən bir dil qanunauyğunluğu səviyyəsinə qaldırır. Yəni sistemin təşəkkülü müəyyən nizam, müəyyən qanunlara tabedirsə, hansısa qanunların fəaliyyəti məhz atalar sözlərinin yaranması ilə nəticələnir.

Göstərilən xüsusiyyət atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Yəni atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır. Nitq səviyyəsində atalar sözləri öz təbii həyatını yaşayırlar. Bunlar deyimdir, müəyyən bir fakt haqqında müəyyən bir fikirdir, və deyim kimi atalar sözləri kütləvi şüurda qalır, yaddaşlarda yaşayır. Bu baxımdan fərdi deyimlə atalar sözləri kimi tanıdığımız kütləvi deyimlər arasında heç bir fərq yoxdur. Hamı öz babalarının, nənələrinin, valideynlərinin müxtəlif məsləhətlərini ömür boyu yadda saxlayır və öz evladlarına deyir. Bu deyimlər də formula, düstur səciyyəsi kəsb edir. Atalar sözləri də eynilə düsturlaşmış fikirlərdir. Sadəcə bunların mənşəyi çox qədim olduğundan, müəllifi bilinmədiyindən və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.

Əlbəttə, dilçiliyin müasir mərhələsində bütün dil vahidləri koqnitiv baxımdan öyrənilir. Bununla bağlı atalar sözləri də xalq təcrübəsinin kodlaşması aspektində tədqiq olunur. Bu təqdirdə dilçiliyi maraqlandıran fundamental məsələ xalqa (etnosa) məlum dünyanın dilin paremioloji sistemində “oturmaşı”. Müasir dilçiliyin aktual terminlərindən biri *dünyanın dil mənşəsi* terminidir. Terminin arxasında dayanan məfhum filogenetik baxımdan etnosa məlum olduğu dünyanın yalnız dildə (semiotik sistemdə) təqdim olunmasından xəbər verir. Dünya dildə oturub, və hər bir yeni nəsil dünyanı ana dili vasitəsilə öyrənir. Deməli, dil nəsiləri koqnitiv baxımdan yönəldir. Atalar sözləri, dünya haqqında mülahizələr söyləyərək, xalqın dünya mövzusunda koqnisiyalarını təqdim edir. Bu və buna oxşar tezilər atalar sözlərinə olan müasir münasibəti formalaşdırır. Məsələn, T.M. Nikolayeva atalar sözlərinin qrammatikasında “dünya qəliblərini” müəyyən etməyə çalışır. Özüdə çox maraqlıdır ki, alim, paremiyalardan danışarkən, onların əsas növü kimi, atalar sözlərini və tapmacaları götürür [3, s. 316]. Adətən, paremiya dedikdə, yalnız atalar sözlərini nəzərdə tuturlar, lakin T.M.Nikolayeva tapmacaların paremioloji səciyyəsinə şübhə altına qoymur. Ədalət nəminə qeyd etməliyik ki, atalar sözlərinin məşhur tədqiqatçısı olan Q.L.Permyakov qeyd edir ki, atalar sözləri və zərbi-məsəllərə adətən söz birləşmələri, cümlələr və kiçik hekayələr aid edirlər [4, s.17]. Permyakovun özü isə

bura anekdotları, təmsilləri, nağılları və s. bütöv folklor mətnlərini daxil edir [4, s.81]. Hər halda istənilən növ bərpa olunan mətnlər paremioloji vahid sayıla bilər. Bu məsələdə müxtəlif fikirlər ola bilər. Məsələn, problemi terminoloji səviyədə həll etmək mümkündür. *Paremioloji vahid* terminini ümumi ad kimi qəbul edib, atalar sözlərini paremioloji fondun yalnız bir hissəsi hesab etmək olar. Belə olsa, əlbəttə, bu iki termini sinonim kimi yox, hiponim və hiperonim kimi istifadə etmək olar. Tipoloji tədqiqatlar və onların bir növü olan iki dilin qarşılıqlı tədqiqatları dövrün ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanmalıdır. Əgər bu gün dilçiliyin əsas vəzifəsi xalq idrakının dünyanı dərk etmə üsullarını və həmin informasiyanın dildə kodlaşmasını öyrənməkdirsə, deməli, iki və ya daha çox dilin atalar sözləri də məhz bu istiqamətdə tədqiq olunmalıdır.

Koqnitiv tədqiqatların əsas vəzifələrindən biri öyrənilən dil vahidlərinin konseptual məzmununu müəyyən etməkdir. Tədqiqatın əsas prinsipini baza konseptinin aşkara çıxarılması və təhlil olunan dil vahidində konseptin realizə olunan koqnitiv əlamətini müəyyən etmək təşkil edir. Burada koqnitiv dilçiliyin nəzəri prinsipləri göstərilir, ilk növbədə konseptin dildə verballaşması prinsipi. Dildə konsept heç də məzmununun bütün həcmində çıxış etmir. Hər bir dil vahidində konsept bir koqnitiv əlaməti ilə təmsil olunur. Dildə isə konseptlərin məzmunu riyazi dəqiqliklə koqnitiv əlamətlərin sayına və məzmununa bərabərdir.

Elmi nəticə: Qarşılıqlı tədqiqatlarda dil vahidləri, o cümlədən də atalar sözləri, sadəcə aktual mənalarına görə yox, əsas konseptlərin koqnitiv əlamətlərinə görə müqayisə olunmalıdır. Yalnız bu təqdirdə konseptlərin təmsil olunması və atalar sözlərinin koqnitiv baxımdan müqayisəli şəkildə öyrənilməsi real səciyyə daşıya bilər. Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin “məkan” mənalı atalar sözlərinin də tədqiqi məhz bu səpkidə aparılmalıdır.

Elmi yenilik: Atalar sözlərinin koqnitiv və frazeoloji təhlilini dərinləşdirərək, onların dil vahidi və konseptual məzmun baxımından müqayisəli şəkildə öyrənilməsi təşkil edir.

Tətbiqi əhəmiyyət: Məqalənin nəticələri paremiologiya və frazeologiya sahələri üzrə mühazirələrdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı / Z.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 245 s.
2. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – B.: Maarif, – 1988. – 306 s.
3. Николаева, Т.М. «Модели мира» в грамматике паремий / Филологический сборник к 100-летию со дня рождения академика В.В.Виноградова. – М.: Институт русского языка РАН, – 1995. – с. 316-325.
4. Пермяков, Г.Л. Основы структурной паремиологии / Г.Л.Пермяков. – М.: Наука, – 1988, – 237 с.
5. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т.Тагиев. – Баку: Maarif, – 1966. – 252 с.

U.N.Jafarova

The Linguistic Status of Proverbs

Summary

The article examines the semantic and structural features of proverbs in linguistics. The differences between proverbs and proverbs are discussed and how these expressions function as linguistic units are shown. The theories of Z. Alizadeh and I. Hamidov present proverbs as elements that play an important role in the formation of the public consciousness of the people. The article also analyzes the relationship of proverbs with phraseology and their place in the language system. From the point of view of cognitive linguistics, it explains how proverbs encode the worldview and experience of the people through language. The author emphasizes the importance of studying proverbs in a comparative manner with modern linguistic theories.

Key words: paremiology, language status, phraseology, proverbs, sayings

У.Н.Джафарова

Языковой статус пословиц

Резюме

В статье рассматриваются семантические и структурные особенности пословиц в языкознании. Обсуждаются различия между пословицами и поговорками и то, как эти выражения функционируют как языковые единицы. Теории З.Ализаде и И.Гамидова представляют пословицы как элементы, играющие важную роль в формировании общественного сознания народа. Также в статье анализируется связь пословиц с фразеологией и их место в системе языка. С точки зрения когнитивной лингвистики пословицы показывают, как люди кодируют свое мировоззрение и опыт посредством языка. Автор подчеркивает важность изучения пословиц в сравнительном порядке с современными лингвистическими теориями.

Ключевые слова: паремология, языковой статус, фразеология, пословицы, поговорки

Rəyçi: dos. X.Babaşova

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024